

प्रकरण - ५

‘नामदार’ व ‘लगीन’ या कादंबऱ्यांची
वाङ्मयीन वैशिष्ट्ये

प्रकरण - ५ वे

‘नामदार’ व ‘लगीन’ कादंबऱ्यांची वाङ्मयीन वैशिष्ट्ये

- ५.१ प्रस्तावना
- ५.२ भाषाशैली
- ५.३ प्रदेशनिष्ठ भाषेचे वेगळेपण
- ५.४ या कादंबऱ्यांची वाङ्मयीन वैशिष्ट्ये
- ५.५. समारोप

प्रकरण - ५ वे

‘नामदार’ व ‘लगीन’ कादंबऱ्यांची वाङ्मयीन वैशिष्ट्ये

५.१ प्रस्तावना :-

अगोदरच्या प्रकरणामधून ग्रामीण कादंबरी विषयीची सर्व माहिती घेऊन मराठी ग्रामीण कादंबरीचा आढावा घेतला. माणदेशी प्रादेशिकतेच्या प्रदेशाची सर्व वैशिष्ट्ये माणदेशी साहित्य परंपरा यांचा अभ्यास केलेला आहे. माणदेशातील माणदेशी लेखक सीताराम सावंत यांच्या ‘नामदार’ (२००४) व ‘लगीन’ (२००५) या कादंबऱ्यांचा पूर्णतः अभ्यास केलेला आहे. याच कादंबऱ्यांतील वाङ्मयीन वैशिष्ट्यांचा अभ्यास आपणास या प्रकरणात करावयाचा आहे.

‘नामदार’ व ‘लगीन’ या दोन्ही कादंबऱ्या पूर्णतः माणदेशी असून माणदेशाची सर्व वैशिष्ट्ये या कादंबऱ्यांना लागू पडतात. या माणदेशी कादंबऱ्यांतील वाङ्मयीन वैशिष्ट्यांचा शोध या प्रकरणात घ्यावयाचा आहे. या कादंबऱ्यांतील भाषाशैली, निवेदन प्रणाली, वाङ्मयीन सामर्थ्य यांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करणार आहोत. या कादंबऱ्यातून माणदेशी परिसराशी निगडित असणारे माणदेशी भाषेची अनेक वैशिष्ट्ये समोर येताना दिसतात.

ग्रामीण साहित्याचा अभ्यास करताना लेखकाच्या अनुभवाच्या परिसराचा परिणाम त्या साहित्यात दिसून येत असतो. परिसराने त्या जीवनाला अर्थ प्राप्त करून दिलेला असतो. तो असा ‘नामदार’ आणि ‘लगीन’ कादंबऱ्यांमधून दिसून येतो. या कादंबऱ्या म्हणजे माणदेशाचे प्रतिबिंबच आहेत. सावंत यांच्या भाषेतून माणदेशाची विविध वैशिष्ट्ये वाचकासमोर तरळून जातात. वाङ्मयाची विविध वैशिष्ट्ये पानोपानी शब्दरूप धारण करतात.

भाषा आणि समाज यातील अनुबंध यापूर्वीच्या अभ्यासात स्पष्ट केला आहे. लेखक जेव्हा एखादी साहित्यकृती निर्माण करतो, त्यावेळी त्यांना सर्व गोष्टींची जाणीव असतेच. समाजात घडणाऱ्या वेगवेगळ्या घटकांशी आणि घटनांशी तो परिचित असतो. मात्र त्याचे कादंबरी रूप साकारत असताना भाषेचा वापर, भाषेतून वातावरणाची, प्रसंगांची आणि घटनेची निवेदनशैली वापरत असतो. आपण जे सांगणार आहोत त्याचा बोध वाचकास कशाप्रकारे होईल याचा विचार करून लेखक साहित्यकृतीची मांडणी करत असतो. निवेदन हे कादंबरीचे व्यवच्छेदक लक्षण आहे. त्यामुळेच ती कादंबरी वाचकाला अधिक भावते. प्रत्येक साहित्यिकाची लेखनाचीही एक खास ढब असते. त्यालाच लेखकाची शैली असे म्हणतो. माणदेशातील लेखकांची माणदेशी शैली म्हणून ‘व्यंकटेश माडगूळकर’ लेखक प्रसिद्ध आहेत. यांच्याप्रमाणे या परिसरातील विविध लेखकांनी माणदेशी शैलीचा वापर केला आहे.

माणदेशी साहित्याच्या आणि ग्रामीण शैलीच्या संदर्भात नागनाथ कोत्तापल्ले म्हणतात, “ग्रामीण या संज्ञेत निर्देशित होणारे जीवन शतकानुशतकापासून वेगळे आहे. ही वस्तुस्थिती आहे. ग्रामीणांच्या जगण्याची स्वतंत्र शैली आहे. संस्कृती आहे. हे मात्र नाकारता येणार नाही. याचा आविष्कार साहित्यात होणारच तो तसाच समजावून घेतला पाहिजे. ग्रामीण साहित्याचे संदर्भात सध्या चळवळीची भाषा सुरू आहे. ग्रामीणांच्या जीवनात निर्माण झालेल्या दुःखाचा संदर्भ अधोरेखित करित आहेत. तेव्हा तेही समजावून घेतले पाहिजे.”^१ कोत्तापल्ले यांच्यामते ग्रामीण साहित्य हे पूर्वीपासूनच वेगळे आहे. ग्रामीण लोकांचे लोकजीवनही वेगळ्या प्रकारचे आहे. तसेच अलिकडे विविध समाजातील लोक आपले दुःख, वेदना साहित्यातून व्यक्त करित आहेत. त्यांनाही समजावून घेतले पाहिजे.

वाङ्मयाच्या क्षेत्रात ग्रामीण साहित्याने भरीव कामगिरी केली आहे. ग्रामीण साहित्य हे वर्षानुवर्षे ग्रामीण जीवनाचा वेध घेताना दिसते. या साहित्यात एक प्रकारची सुसंगती पहावयास मिळते. ग्रामीण भागातील विशिष्ट जीवनानुभवाविषयी रवींद्र ठाकूर, आपल्या ‘मराठी कादंबी समाजशास्त्रीय समीक्षा’ या ग्रंथात म्हणतात, “कादंबरीत चित्रित झालेल्या जीवनानुभवात एक प्रकारची सुसंगती प्रत्ययास येते. ही सुसंगती केवळ कार्यकारणभाव सांभाळण्यापुरती सिमित नसते तर ती कलाकृतीच्या चैतन्यशील घटकांमध्ये एकाला संघटना प्रस्थापित करते.”^२ ग्रामीण जीवनातील सुख-दुःखे आणि भावभावनांचे चित्रण हे कादंबरीमध्ये एकात्म झालेले असते.

सीताराम सावंत यांनी वैशिष्ट्यपूर्ण अशा माणदेशी बोलीतून ग्रामीण जीवन वाचकासमोर ठेवले. ग्रामीण भागात असलेले समस्यापूर्ण जीवन दाखवत असताना जीवनविषयक विविध प्रकारचे मोलाचे सल्ले त्यांनी दिले आहेत. माणदेशातील वास्तवाचे प्रकटन त्यांच्या साहित्यातून होते. त्यांच्या कादंबऱ्यांचा भाषेच्या दृष्टीने अभ्यास केल्यास त्यांच्या लेखनाची परिणामकारकता लक्षात येते. विशिष्ट काळ विशिष्ट सामाजिक वर्ग, विशिष्ट भौगोलिक परिसर, विशिष्ट बौद्धिक स्तर यानुसार त्यांची लेखनशैली बदलत जाते आणि त्यांच्या लेखनामध्ये विविधता येते. अशा त्यांच्या लेखनाची विविध वाङ्मयीन वैशिष्ट्ये आहेत. त्यांचा या प्रकरणात अभ्यास करण्याचे ठरविले आहे.

५.२ भाषाशैली :-

भावाभिव्यक्तीचे प्रमुख साधन म्हणजे भाषा होय. लेखकाला आपल्या शब्द भांडारातील विविध शब्द योजून अनुभव व्यक्त करावा लागतो. व्यक्तीच्या वयानुसार, जातीनुसार, संस्कारानुसार, शिक्षणानुसार, आसपासच्या वातावरणामुळे भाषा वापरावी लागते. भाषा ही जशी वैयक्तिक असते तशीच ती सामाजिकही असते. कादंबरीची भाषा ही अर्थवाही व सूचक असावी. या भाषेतून थोड्या

शब्दातून मोठा अर्थ निर्माण केला जातो. माणदेशातील भाषेचा एखाद्या शब्दातून बराच अर्थ प्रतित होतो. माणदेशाची भाषा ही ग्रामीण असून तिच्यामध्ये सहजरम्यता आहे.

भाषा ही मानवी व्यवहारात अतिशय महत्त्वाचे कार्य करीत असते. किंबहुना भाषेशिवाय मानवी जीवन संभवू शकत नाही. भाषेला मानवी जीवनात व संस्कृतीमध्ये महत्त्वाचे स्थान आहे. प्रत्येक संस्कृतीमध्ये भाषा वेगळ्या प्रकारची असते. प्रत्येक लेखकाचे आपल्या भाषेवर विशिष्ट प्रभुत्व असते. या भाषेविषयी जाण्वी संत म्हणतात, “भाषा ही कमवावी लागते व तीत सहजरम्यता व सोपेपणा असणे हे कार्य वाटते तितके सोपे नाही.”^३ प्रत्येकाला आपली भाषा निर्माण करावी लागते व ती लोकांना समजेल अशी पाहिजे.

विशिष्ट प्रदेशानुसार प्रत्येक लेखकाची भाषा बदलते. प्रत्येकाच्या भाषेवर त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचा प्रभाव पडतो. त्यानुसार सावंत यांची माणदेशी भाषा असून त्या भाषेवर वैचारिकतेचा प्रभाव अधिक दिसून येतो. ‘नामदार’ कादंबरीतील भाषेवर स्थल काल यांचे भान दिसते. तर ‘लगीन’ कादंबरीतील भाषा ही माणदेशातील शेतकरी जीवनाचे चित्रण करणारी दिसते.

५.२.३ निवेदन :-

कादंबरीकार सावंत हे ‘नामदार’ कादंबरीमध्ये विशिष्ट प्रकारची निवेदन पद्धती वापरतात. संपूर्ण कादंबरी कोणत्या ना कोणत्या एखाद्या पात्राच्या मुखातून व्यक्त होते. कादंबरीत कधी छान स्वतःविषयी मत प्रदर्शित करतो तर कधी त्याच्यावर झालेल्या अन्यायाची आणि त्याने केलेल्या अन्यायाची कबुली देतो. कधी छाया आपल्या मनाचा उलघडा करते. आवडा वैधव्यानंतरच्या प्रेमाचा खुलासा करते. अशा प्रकारे विविध पात्रांच्या माध्यमातून ‘नामदार’ कादंबरीचे निवेदन सावंत करतात. या कादंबरीला पात्रबद्ध किंवा पत्रमुखी निवेदन पद्धती म्हणतात.

निवेदनाविषयी गो. मा. पवार म्हणतात आपल्या ‘साहित्यमूल्य व अभिरूची’ या ग्रंथात म्हणतात, “निवेदन लेखकाने तृतीय पुरुषात व नागर भाषेत करणेच अपरिहार्य वाटते. कारण निवेदक वर्ण्य व्यक्तीच्या कृतीचे वर्णन करतातच. त्यांच्यावर एक प्रकारच्या मिस्किलपणाने भाष्य करीत असतानाचा सुर ही त्यात अनुस्यूत आहे. ग्रामीण भाषेत हे निवेदन केले तर मुळातील स्वरस्य व अर्थवत्ता नाहीशी होईल.”^४

एखाद्या आत्मचरित्रातील निवेदनाप्रमाणे कादंबरीतील पात्र जेव्हा आपली कथा आपणच सांगते तेव्हा त्यास पात्रमुखी निवेदन पद्धती म्हणतात. यामध्ये अनेक प्रमुख पात्रांशी तादात्म्य पावून त्यांच्या तोंडून कथानक वदविले जाते. हीच पद्धत सावंत यांनी ‘नामदार’ मध्ये वापरली आहे. प्रत्येक पात्राशी

समरस होऊन त्यांनी कादंबरीचे निवेदन केले आहे. यामध्ये प्रथमपुरुषी एकवचनी निवेदनाचा वापर केला आहे.

‘लगीन’ कादंबरीमध्ये सावंत यांनी विविध पद्धतीने निवेदन केले आहे. त्यामध्ये कधी लेखक स्वतः निवेदन करताना दिसतो. ते निवेदन कधी सदाच्या तोंडून, कधी मीनाच्या तोंडून, कधी शंकरबापूच्या तोंडून निवेदन केलेले दिसून येते. कादंबरीकार कथानक सांगत असताना वाचक व कथेमध्ये तो प्रत्यक्षपणे येत नाही पण त्याचे अस्तित्व असल्याचे वारंवार जाणवते. वस्तुतः कथानकाशी त्यांचा कोणताच संबंध नसतो. वाटाड्याप्रमाणे कथा सांगत असताना एखाद्या पात्राशी समरस होऊन त्याच्या तोंडूनही निवेदन आलेले दिसते. या कादंबरीमध्ये प्रथम पुरुषी एकवचनी, तृतीय पुरुषी एक वचनी निवेदन पद्धतीचा वापर केल्याचे आढळते.

५.२.२ संवाद :-

नाटकात संवादांना अधिक महत्त्व असते. कारण नाटक हे श्राव्य माध्यम आहे. कादंबरीत संवादाला अधिक महत्त्व नसले तरी त्याची आवश्यकता भासते. संवाद हे पात्राचे मन मोकळे करण्याचे साधन होय. संवादामुळे कथानकात वेधकपणा व नाट्यमयता येते. कथानकाला गतिशीलता प्राप्त होते. संवादामुळे कथानकातील ‘मी’ ची निरसता नाहीशी होते. त्यामुळे कादंबरी वाचकांच्या मनाची पकड घेते. निवेदन करण्यापेक्षा संवादातून वाचकाला वेगळा अनुभव देता येतो.

‘नामदार’ कादंबरीमध्ये वेगवेगळे संवाद वाचकांच्या मनाचा ठाव घेतात. छगनीची आई वारल्यानंतर आबा नशेत असत. छगन भात व भाजी बनवे. एके रात्री आबा छगनला म्हणाले,

‘छगू! स्वयंपाकाचा लय तरास होतूया ना?’

‘न्हाय तर काय? आई असती म्हणजे कशाला झाला असता हा त्रास?’

‘तुला दुसरी आई आनू का?’

‘होय आना की.’

‘रागानं तर आणा म्हणत नाही ना?’

‘नाही.’

(नामदार, पृ. १५)

या संवादातून आबा आपल्या मुलाची दुसऱ्या लग्नाला असलेली सहमती अजमावतात.

‘लगीन’ कादंबरीमध्येही संवादाचा वापर केला आहे. लग्न मोडल्यानंतर नायक सदा मीनाच्या घरी जातो. घरात कोणीही नसते. मनातून आनंदलेल्या सदाला मीना हसून प्रतिसाद देते.

‘का आलात ?’

‘यायचंच नाही का ?’

‘आसं कोन म्हणतय ? पन काम काय काडलं ते तरी सांगा.’

‘कामं चिक्कार हायती. पण व्हायला नको का ?’

‘होण्यासारखी असतील तर करेन.’

‘दिसलं ! होण्यासारखी कामं किती केली ती !’ (लगीन, पृ. ४९)

या संवादामध्ये सदाला काय म्हणायचे आहे, हे मीना बरोबर ओळखते. पण तिचा नाईलाज असल्याने ती आई वडीलांना समजावून सांगू शकत नाही. असे अनेक माणदेशी संवाद या कादंबऱ्यातून वाचकाचे मनोरंजन करतात. संवाद हे माणदेशी बोलीचे अविभाज्य अंग आहे. बोलीभाषा भावनांचे प्रकटन करते. सीताराम सावंत यांच्या कादंबऱ्यातून माणदेशी बोलीचा व माणदेशी जीवनाचा बोध वाचकास होतो.

५.२.३ प्रादेशिक शब्द :-

माणदेशी बोलीभाषेमध्ये अस्सल माणदेशी प्रादेशिकतेने नटलेले शब्द बोलले जातात. त्या शब्दातून वाचकास माणदेशी बोलीभाषा लक्षात येते. ‘नामदार’ व ‘लगीन’ दोन्ही कादंबऱ्यामध्ये विपुल प्रमाणात माणदेशी शब्द आहेत.

‘नामदार’ मधील प्रादेशिक शब्द :- फुफाट्यात, पॉर, हाड, कडप, लेकरु, बावळा, लफड, भोळा सांब, तुसडव, बीजवर, तडकू, चिपाड, सडे फकिर, थैमान, चर, यक्षप्रश्न, दिमतीला, पांढरफटक, बादाना, शिवार, दुखतंय-खुपतंय, दावणी, पोटशुळ, झिंगाट, हसत, खिदळत, भयाण, चेटकीण, छादिमपणे, गडांज, आसवं, उर, चुंबाचुंबी, भाबरेपणा, बेमालूमपणे, गवार इ.

‘लगीन’ मधील प्रादेशिक शब्द :- चिक, औंदा, झड, हारा, इन-मीन-तीन, गिन्नी, आक्शी, पावनं रावळं, चोखंदळ, जख्ख, निपटारा, भेंडोळे, बकाल, खवट, बुचाड, बट्याबोळ, गंजी, पैरण, लचांड, कंप, तिन्हाईताकडून, पैका, शबुद, न्हान-थॉर, नकटं-व्हकटं, लय, ऐपत, बाजिदी, फुकापासरी, बावळट, भोस्का, हापीसर, टकुरं, नामी, मारूण, अपृप, सांदमोड, मुलखाच महाग, रांकला, भिर्माट, जिथाथ, कडबोळी, बावऱ्यान, आकाड न फिकाड, रॉंग, पितरे, मायदाळी, कुतरवड, उजवाय, इब्लीस बेन, गबु, भोकाड, भ्या, बगलबच्च्या, नवचंडी, कागाळया, म्हाजूर, डागडूजी, पदन्यास, वरमल्या, वावगं, फळलीय, बिर्मुट्याएवढं, आढीत, चाकाटली, शिळोप्याच्या, इ. प्रादेशिक शब्द लगीन कादंबरीत आलेले आढळतात.

या प्रादेशिक शब्दामधून माणदेशी लोकांची स्वभाववैशिष्ट्ये लक्षात येतात. त्यांच्या समाजजीवनाचे स्वरूप लक्षात येते. माणदेशाची प्रादेशिक वैशिष्ट्ये, बोली भाषा, यांचे हे शब्द अर्थवाही असल्याचे लक्षात येते.

५.२.४ वाक्प्रचार :-

माणदेशातील बोलीभाषेतून विविध प्रकारचे वाक्प्रचार दिसून येतात. व्यक्तीला कमी बोलण्याच्या सवयीतून अधिक वाक्प्रचार तयार होतात. त्यातून माणदेशाचे प्रतिबिंब उमटत जाते.

‘नामदार’ मधील वाक्प्रचार :- धुम ठोकणे, शेंबुड पातळ होणे, अबादी अबाद अणे, नाकदुऱ्या काढणे, पान लागणे, काळीज कुरतडणे, सोन्याचे दात कन्यावाणी करणे, टाळूवरचे लोणी खाणे, कपाळावर अढी उमटणे, पिंगा घालणे, उरात धडकी भरणे, वांग भाजणे, हाताच्या अंतरावर ठेवणे, अक्कल पाजळणे, पोटात कावळे ओरडणे, दात विचकणे, हेवा वाटणे, जीभ जड होणे, भावनांचा उद्रेक होणे, काळीज चिरणे, सापळ्यात येऊन पडणे, संसाराची रया जाणे, काळानं पकडणे, तळपायाची आग मस्तकात पोहचणे, नाक कापणे, घोंगडं गळ्यात येणे, मनधरणी करणे, निरखून पारखून देणे, अभाळ कोसळणे, जीवनावर निखारे ठेवणे, माणुस्कीची होळी करणे, जखमेवर डागण्या देणे, बागुलबुवा भूताप्रमाणे नाचवणे, हुज्जत घालणे, दुसऱ्याच्या ओंजळीने पाणी पिणे, अधाराला तिलांजली वाहणे, स्वप्नांचा डोलारा फुलविणे, काळाने घाला घालणे, सुत जुळणे, हुरहूर सतावणे, भुईसपाट होणे, लाही लाही करून सोडणे, पायाशी लोळण घालणे, डोळ्यात अंजन घालणे, डोळ्यात राख घालणे, खुणगाट बांधणे, उर भरून येणे इ. वाक्प्रचार ‘नामदार’ मध्ये येतात.

‘लगीन’ कादंबरीतील वाक्प्रचार :- भूक मारणे, शेंबडात माशी गुंडाळणे, हास्यचांदण्या ढगाआड लपविणे, एक घाव दोन तुकडं करणे, गिऱ्हाईकांना मुतायला आणणे, शिकून दिवा लावणे, मोहिनी भुरळ घालणे, दोनाचे चार करून टाकणे, पत्रिका जुळणे, पाल चुकचुकणे, शिंगं मोडून वासरात शिरणे, फिदीफिदी हसणे, चुना फिका पडणे, जीवापरीस जादा मोल देणे, कुस बदलणे, शांतता भंगणे, गळ्यात धोंडा बांधणे, हाडाची काडं करणे, गोर कातडं करपणं, चोळीत लाज दडणे, घरादाराचा देवारा करणे, काळीज कुरतडणारं बोलणे, कडू गोळी गोड मानणे, झोपेच खोबरं होणे, कोंब बाहेर येणं, रागाने तडफडणे, इरड ओलापणे, व्हावरीस लागणे, रांकला लावणे, तगमग होणे, भिंगरी करून सोडणे, पायंडा पडणे, अंगावर काटे उभे राहणे, चाट बसणे, कांडका पाडणे, टकलावर मिरं वाटणं, शेवटच्या घटका मोजणं, पाखरं धुंडाळणे, उणी-दुणी शोधणे, न्हाती-धुती होणे, थोडं उलथं पालथं करणे, हातच सोडून पळत्याच्या मागे लागणे, झिंगलून जाणे, नामानिराळ होणे, साळसुद वागणे, डरकाळ्या फोडणे,

मनाला लाऊन घेणे, पराचा कावळा होणे, वावड्या उडवणे, अभाळाला ठिगळं लावणे, बुद्धी गहाण पडणे, वाळूत मुतणे, चणे टाकून घोडं नाचवणे, खो घालणे, खुरपं मागे लावणे, नागीणी सारखी फुस्कारणे, जिव्हारी लागणे, मेंदू गहाण टाकणे इ. वाक्प्रचार 'लगीन' मध्ये आहेत.

या वाक्प्रचारातून माणदेशातील लोकांचे स्वभाव, त्यांची जीवन जगण्याची पद्धती आणि समाजजीवन वाचकासमोर तरळून जाते. माणदेशातील चाली रीती परंपरा यांच्या प्रभावाने येथील लोक अधिक प्रमाणात अंधश्रद्धा मानतात. त्यामुळे त्यांच्या बोलण्या चालण्यात ती ओथंबून भरलेली आढळून येते. हे वाक्प्रचार माणदेशाची वैशिष्ट्ये ठरविताना उपयोगी पडतात.

५.२.५ म्हणी :-

सीताराम सावंत यांनी आपल्या दोन्ही कादंबऱ्यामध्ये म्हणीचा वापर अधिक प्रमाणात केला आहे. 'लगीन' कादंबरीची सुरुवातच म्हणीपासून झाली आहे. माणदेशाचे लोकजीवन जवळून अनुभवलेले असल्याने त्यांच्या बोली भाषेतील बारकावे टिपून त्यांनी एकप्रकारची म्हणीची उधळणच केली आहे. येथील लोकांच्या प्रत्येक शब्दात अस्सल माणदेशीपणा ठासून भरलेला असतो. भावनांच्या उत्कटतेतून निर्माण झालेल्या म्हणींचा भरपूर वापर सावंत यांनी केला आहे. त्यांच्या म्हणी माणदेशी लोकांची जीवनप्रणाली स्पष्ट करतात.

१. सटीवंन लिहिलेलं घडल्या बिगार राहतच का ?
२. चिकलाला पाणी तुटतय का ?
३. आपलेच दात आपलेच ओठ.
४. बळी तो कान पिळी.
५. चलती का नाम गाडी.
६. हजीर तोच वजीर असतो.
७. ना थराच्या कामाचा ना भराच्या कामाचा.
८. जगायला म्हणून आले आणि राजकर्ते बनले.
९. मानसाची वासना चांगली असली म्हणजे सगळं चागलं होतं.
१०. सगळा अंधार अंधळा कारभार.
११. पिकलं पान केव्हा ना केव्हा गळून पडणार.
१२. वाळून असणारा खडा गारगोटी बनून चमकू लागला.
१३. लोकांना पुढे नेतो तो नेता.

१४. वळचणीचं पाणी अढ्याकड सरकलं म्हणायच.
१५. कुत्र्याच शेपूट कधी सरळ झालय का ?
१६. फुले वेचली तिथं गोवऱ्या वेचण्याची वेळ आली.
१७. ऋषीचं कुळ व नदीचं मुळ कुणी शोधायचं ?
१८. एव्हरी थिंग इज फेअर इन रेस.
१९. साप भी मरे और लाटी ना टूटे दी परफेक्ट वेचन.
२०. पराचा कावळा करणे.
२१. तिचं शील भ्रष्ट आहे किंवा नाही याचा आयविटनेस फक्त तिच असते.

‘लगीन’ कादंबरीतील म्हणी :-

१. वळचणीचं पाणी आज आढ्याकड सरकलं म्हणायचं.
२. मोगा दडवून ताक मिळतय का बघायच.
३. हुतूतू अन कुठं मुतू.
४. धरलं तर चावतय अन सोडलं तर पळतयं.
५. मानसानं ता म्हणता ताक ओळखावं.
६. लागून राहणाऱ्या म्हशीला पान्हा फुटत नसत म्हणावं.
७. हाय नड तर खाली पड.
८. छटाकभर शिकलीय पण आव आनतीय मणभराचं.
९. तोंड दाबून बुक्क्यांचा मार.
१०. पोकळ लागलं म्हणून कोपरानं खांदता व्हय.
११. नसून तोट मन असून खोळंबा.
१२. फुकटच घावलं अन बापल्याक धावलं.
१३. मोरीला बोळा अन दरवाजा रिकामा.
१४. हसु दे त्यांचंच दात दिसत्यात.
१५. बडा घर पोकळ वासा.
१६. अंथरूण पाहूनच पाय पसरण्याची सवय.
१७. जवळचीला आग बया अन लांबचीला झंपर शिवा.
१८. उभं पिक जळतं दुःख त्यालाच कळतं.

१९. अक्कल न्हाय काडीची अन गाठ सुटंना नाडीची.
२०. भले तर देऊ कासेची लंगोटी.
२१. बारकं प्वॉर मांडीवर हागलं म्हणून कोणी मांडी कापून टाकत न्हाय.
२२. गळ्यात आडकलेला फासा काढ म्हणतोय तर पायात मोडलेला काटा काढतो म्हणताय.
२३. एकदा थुकलेला थुका कोण परत घेत असतं का ?
२४. वळणाचं पाणी वळणावरच जाणार.
२५. उकिड्यांचा पांग फिटतो.

अशाप्रकारे माणदेशातील विविध म्हणींचा वापर सावंत यांनी केलेला आढळून येतो. म्हणींच्यावरून येथील लोकांची जीवन जगण्याची पद्धत, बोली भाषेतील ठसकेबाजपणा व भाषेच्या लकबी टिपलेल्या आहेत. भावनेच्या उत्कटतेतून बोलल्या जाणाऱ्या या म्हणी माणदेशी कथानकात गतीशीलता व रेखीवपणा आणण्यासाठी मदत करतात.

५.२.६ सुभाषिते (सुविचार) :-

या कादंबरीमध्ये काही वाक्ये अशी आहेत की ज्यांच्यामुळे वाचकांना एक प्रकारचा आदर्श मिळतो व जीवन जगण्याची प्रेरणा निर्माण होते. अशी ही वाक्ये सावंत यांच्या 'नामदार' व 'लगीन' कादंबऱ्यांमध्ये येतात.

'नामदार' मधील सुभाषिते :-

१. धनशक्तीच्या जोरावर राजसत्ता मिळते आणि राजसत्तेच्या सहाय्याने श्रमशक्ती मिळते.
२. आपण डोळे मिटून दूध पितोय म्हणून सगळ्या दुनियेचे डोळे झाकलेले नसतात.
३. एखादे जीर्ण कापड हातशीलाईला घ्यावे व शिवण्याचा प्रयत्न केल्यास ते जास्तच झिरझिरी व्हावे.
४. सागराएवढ्या वेदना बाळगणाऱ्याला तांब्याभर वेदना काय कळणार ?
५. वासनेच्या आहारी गेलेली माणसे माणसात नसतात.
६. हृदयाला डागण्या देऊन प्रपंचाची मोट ओढली.
७. प्रेम आणि वासना यातला फरक ज्याला कळाला नाही त्याच्या आयुष्याची सर्व गणितं चुकतात.
८. शुन्यातून विश्व निर्माण करण्यातच खरी मर्दानकी असते.

९. पाऊस पडण्यापूर्वी मोहक गारवा पावसाच्या आगमनाची चाहूल देतो.
१०. कोळसा घासला पुसला साबणाने धुतला तो काय पांढरा थोडाच होतो.
११. राजकारणात नवख्या व्यक्तीची पाटी कोरी असते.
१२. टप्या-टप्यांनी उड्या घेतल्या की सगळं सोप जातं.
१३. चेंडू कोणत्याही बाजूला ठेवा तो गोलच असतो.
१४. ज्याला पोहता येते त्याला पाण्याच्या खोलीची भीती नसते.
१५. प्रत्येक अश्रूंच्या थेंबापाठीमागे दुःखाची एकच झालर असते.
१६. सर्व सुखे आत्मसुखापुढे तुच्छ असतात.

‘लगीन’ मधील सुभाषिते :-

१. देवान सगळ्यांनाच पोट दिलय तशीच भूक भागविण्याची कलाही दिली आहे.
२. पुरुष अन भित जेवढं जास्त पाणी पितात तेवढं कणखर बनतात.
३. माणूस अनुभवाने शहाणा होतो.
४. सोन्याची सुरी असली म्हणून उरात मारून घ्यायची नसते.
५. अज्ञानाचा बुर्दड अक्कलखाती जमा.
६. आपल्या बावळटपणाचा साक्षीदार न सापडणे यातही वेगळे समाधान असते.
७. पैसा, सत्ता, बळ यास रामराम ठोकणाऱ्याची तो कीव करायचा.
८. भरजरी वस्त्र पांघरून येणारं स्वप्न वास्तवात उतरताना ते नागडं असतं.
९. शेतकऱ्याची, काळ्या आईची सेवा मोठ्या भक्तीभावानं हाच मोठा धर्म आहे.
१०. लांबून डोंगर गोजीरवाणा दिसतुया.
११. एक खड्डा बुजविण्यासाठी त्याही पेक्षा मोठा खड्डा खणावा लागतो.
१२. मेलेल्या मानसाचा गुण व फाटलेल्या कापडाचा वाण नेहमीच चांगलाच असतो.
१३. कर्तृत्ववान माणसं शुन्यातून विश्व उभे करतात.
१४. जेथून घेतलं तिथंच परत करावं.
१५. कुंपणच शेत खायला लागल्यावर नको कोणी म्हणायचं.
१६. ज्ञानाची कास धरून प्रगतीचा ध्यास घेण्यात कमी का पडावे.
१७. टायंबाच्या गोष्टी टायंबालाच व्हायला पाहिजे.

अशाप्रकारे विविध प्रकारचे सुभाषित वजा वाक्ये या कादंबऱ्यामध्ये पानोपानी आढळून येतात.

नवीन गोष्टीतून अधिक ज्ञान देण्याची लेखकाची कला सहज लक्षात येते. यातून माणदेशी जीवनदर्शन वाचकाला होते. माणदेशी बोलीचा प्रभाव लक्षात येतो.

५.२.७ उपमा :-

सीताराम सावंत यांनी वेगवेगळ्या उपमांची योजना आपल्या दोन्ही कादंबऱ्यांमध्ये केली असल्याचे लक्षात येते. एखाद्या घटनेला दुसऱ्या घटनेचा पुरावा यावरून उपमा तयार होतात. एक वस्तू दुसरी सारखी आहे असे सांगितल्याने उपमा तयार होतात.

‘नामदार’ कादंबरीतील उपमा :-

१. माकडाच्या पिल्लाप्रमाणे प्रत्येकाने आपापली डहाळी चढून सर केली.
२. बांगड्यांच्या संगीताने खुरप्याने काळ्या आईचा पापुद्रा उलटा केला की तिला गुदगुल्या केल्यासारखे होई.
३. मानेवर कुसळं इंजेक्शन टोचल्यासारखी टोचत होती.
४. आईचा एकएक शब्द काळात सुरी खुपल्यासारखा भासत होता.
५. वरच्या जखमेपेक्षा आतील जखम मोठी जागृत ज्वालामुखीसारखी होती.
६. म्हातारी इंजिनमधून बाहेर पडणाऱ्या धुरासारखी बाक बाक बोलत होती.
७. तिने तिच्या घामाचे मोती शिंपडले होते.
८. वाऱ्याच्या मंद झुळकीबरोबर गवताचं पान हलावं तसे तिचे ओठ अलीकडे हळूवारपणे हसताना हालत होते.
९. लांडग्याने शेळीवर झडप घालावी तशी मी झडप घातली.
१०. माझं काळीज तुमच्या पदरात बांधलय फार हळवं आहे ते. तुमच्या पुढं पदर परसते त्याला करपू देऊ नका हो.
११. मंगलाष्टक मृत्यूघंटा वाजवल्याप्रमाणे ऐकू येत होती.
१२. जुन्या वृक्षाला पानगळ होऊन कोवळी पालवी फुटावी तसा वाडा देखणा दिसत होता.
१३. मातीतलं बी रुजून धरतीयचा उर फोडून डोकावून वसुंधरेचे दर्शन घेताना त्याला होणारा आनंद मला मंत्रिपदाची शपथ घेताना झाला.

‘लगीन’ कादंबरीतील उपमा :-

१. झाडाची मुळं जमीनीत खोलवर जाऊन एकमेकात मिसळतात तसा आपल्या दोन घरांचा लोभ खोलवर रूजलाय.
२. बरच हळव्या काळजाचं दिसतंय दुकानदार.
३. गावातील काही खवट शेंगदाणे खाजगीत कुचाचत.

४. नवरा बोलायला गेला तर मांजरी सारखी गुरगुरती.
५. भारनियमनानं गेलेली वीज म्हणजे पळून गेलेल्या बाईसारखी. हिची वाट किती वेळ बघायची.
६. बीलाचं दर बी नऊ महिनं भरलेल्या बाईसारखं फुगवून ठेवल्याती.
७. आमच्या मालाचा दर वांझुट्या बायच्यापोटासारखा तिथंच हाय.
८. ग्रहणातून सुटलेल्या चंद्राप्रमाणे तिचा चेहरा उजळला.
९. बंदिस्त भावना कधीतरी उद्रेक करून उठणारच कुकरच्या शिट्टीतून बाहेर पडणाऱ्या वाफेसारख्या.
१०. गोगलगाय पुढे सरकत असताना पांढऱ्या रंगाचा चमकता पदर मागे टाकते तशा रेघा बैलांच्या तोंडातील फेस रस्त्यावर तयार होत होता.
११. गोजिरवाण्या पाहुण्यासारखे घरात घुसलेले कर्ज घरभर पसरले.
१२. जमिनीतील पाणी लोक कळसुत्री बाहुलीसारखं कुणीकडून कुणीकड बी नाचवू लागली.
१३. किड्या मुंगी सारखे शहरी जीणे.
१४. सदाच्या प्रीतीची चैतपालवी अशीच गळून पडणार का ?

अशा प्रकारच्या अनेक उपमांचा वापर सावंत यांनी केला. यातून माणदेशातील समाजजीवन लक्षात येते. अंधश्रद्धावू जीवनातून बोलीभाषा बदलते. याचे रंग त्यांच्या लेखनात उमटलेले दिसतात.

५.२.८ इंग्रजी शब्द :-

सीताराम सावंत यांच्या लेखनात इंग्रजीचा प्रभाव अधिक दिसतो. ते विविध इंग्रजी शब्द वापरताना दिसतात. त्यांच्या शिक्षणाचा व इलेक्ट्रॉनिक विषयाचा प्रभाव त्यांच्या लेखनावर दिसून येतो.

‘नामदार’ कादंबरीतील इंग्रजी शब्द :- टॉईट, बॅटरी, डॉक्टर, कंपाऊंडर, टॉवेल, मॅनेजर, ऑकवर्ड, पॅनेल, रेव्हेंन्यू डिपार्टमेंट, सॉरी, क्लोज, सर्कीट, कनेक्शन, फाईल, ऑफिस, सी. एम., इलेक्शन, मॅनेज, अॅर्बाशिन रिपोर्ट्स, प्रेग्नंट, ऐव्हरी थिंग इज फेअर इन रेस, सॉफ्ट कॉर्नर, टेस्ट, एच. आय. व्ही., ना नो हाऊ स्ट्रेंज, आयविटनेस, इ.

‘लगीन’ कादंबरीतील इंग्रजी शब्द :- कटपिस, गॅरंटी, निल, नायलॉन, ब्लेड, ट्रायल, एस. टी., स्पेशलायझेशन, इमर्जन्सी, रेडिओ, इंटेरिअर, डेकोरेटर, लाईट, चेकिंग, कनेक्शन, सीझन, टारगेट, डिझेल इंजिन, डी-पी, फ्रॉक, पोष्टमन, गॅरंटेड, रिटायर, गोल्ड मेडल इ.

अशाप्रकारे इंग्रजी शब्दांचा प्रभाव सावंत यांच्या लेखनावर दिसून येतो.

५.२.९ घोषणा :-

सावंत यांच्या कादंबऱ्यामध्ये विविध प्रकारच्या घोषणा दिसतात. काही घोषणा सरकारने राबविलेल्या आहेत. तर पौराणिकतेवर आधारित आहेत तर काही सामाजिक परिस्थिती सांगणाऱ्या आहेत.

‘नामदार’ मधील घोषणा :-

१. हर हर महादेव
२. जगायला म्हणून आले राजकर्ते बनले.

‘लगीन’ कादंबरीतील घोषणा :-

१. लाईट बील भरा, मंडळाला सहकार्य करा.
२. गाव तिथं विज.
३. पाणी म्हणजे जीवन.
४. पाणी आडवा, पाणी जिरवा.
५. आमचा गाव, आमच पाणी.
६. ही सहकार मंदिरे आहेत, येथे घाण करू नका.

या घोषणा सहनशीलतेची जनतेची शिकवण होतात. सरकार जनतेची पिळवणूक करते म्हणून लोक त्यांच्या विरुद्ध आवाज उठविताना दिसतात. शिवाजी महाराजांच्या मावळ्याप्रमाणे या लोकांच्या मनावर शिवाजींच्या घोषणेचा प्रभाव आढळून येतो.

५.२.१० शिव्या :-

सहज बोलण्यातून आणि रागातून विविध प्रकारच्या शिव्या येथील लोकांच्या तोंडी आहे. त्या तोंडच्या शिव्या जशाच्या तशा कादंबरीत घेतलेल्या आहेत.

‘नामदार’ कादंबरीतील शिव्या :- मुडदं बसवलं, च्या मायला भडव्यांची काम न्हायती, कुठं झक मारली, द्वाड, भडव्या, मूर्ख, भोळा सांब, निर्लज्य, भाडखाऊच्या, खांडूच्या पाडल्या असत्या, बोकडाची औलाद, मुडद्या, कैदाशीन, इ.

‘लगीन’ कादंबरीतील शिव्या :- भडव्या, लेका, बेन्या, बाजिंघाला, ह्या त्याच्या मारी, बोंबलत, हाट मेल्या, लोचट, सुक्काळीच्यानं, धुरपी धुरपी शेंबुड वपरी, मर्दा, इ.

अशा प्रकारच्या शिव्यातून या लोकांच्या वागण्या बोलण्यातील कडवटपणा लक्षात येतो. शिक्षणाचा अभाव असणारे लोक अशा शिव्यांच्या माणदेशात वारंवार वापर करतात. त्यातून अज्ञानी लोकांची बोलीभाषा लक्षात येताना दिसते.

५.२.११ श्लेष :-

सावंत यांनी आपल्या कादंबऱ्यामध्ये श्लेष असणारी वाक्ये वापरली आहेत. एकाच वाक्याचे दोन अर्थ वाचकांना प्रतित होतात. त्यावेळेस श्लेष अलंकार होतो. एखाद्या घटनेची दाहकता लोकांना पटवून देण्यासाठी श्लेष अलंकार उपयोगी पडतो.

‘नामदार’ कादंबरीतील श्लेष :-

“तुमच्या बाबतीत कदाचित नाही होणार परंतु एखाद्याच्या बाबतीत झालचं तरी मला फारसा फरक पडत नाही. ज्या बैलाची येसण माझ्या हातात आहेत. ते किती दूर पळणार आहेत. हा राहिलेला अर्धा आंबा तुम्ही घाल हो. परंतु तुम्ही मंत्री झाल्यानंतर तुम्हाला अनेक ठिकाणाहून अनेक करंड्या येतात. त्यातील एखादी फोड आम्हास मिळावी अशी अपेक्षा असते.” सध्या महाराष्ट्रात वेगवेगळ्या महाराजांच प्रस्थ वाढलेले आहे. अशा महाराजांकडे आमदार, खासदार व मंत्री लोक जातात. त्याला उद्देशून महाराज ज्या बैलांची वेसण हातात आहे तो बैल दूर पळणार नाही. बैल म्हणजे मंत्री असा श्लेष अलंकार होतो.

‘लगीन’ कादंबरीतील श्लेष :-

‘लगीन’ कादंबरीत बऱ्याच ठिकाणी श्लेष अलंकाराची उदाहरणे आढळतात. त्यावरून माणदेशी लोकांची असणारी बोलण्याची लकब लक्षात येते. शंकरबापूंना दिलेल्या गायीवर भामानानींचा फारच लळा असतो. बापू नानांना गाय परत घेऊन जाण्यासाठी विनंती करतात. पण नाना गाय परत घेऊन जात नाहीत. त्याविषयी भामामामी मीनाला म्हणते, “तसं नसतं, पोरी ! एकदा थुंकलेला थुंका कोण परत घेत असतं का ? आगं, जबानी कशाला केलीय ?” (पृ.१६४) या वाक्यावरून श्लेष लक्षात येतो. या वाक्याचे दोन अर्थ. माणूस थुंकलेला थुंका परत घेत नाही व दिलेली गाय ही परत घेत नाही.

मानवी मनातील विचार व भावना शब्दाद्वारे व्यक्त करण्याचे माध्यम म्हणजे भाषा हे होय. वरील सर्व अनुषंगाने माणदेशाची भाषा लक्षात येते. यातून त्या लोकांची विविध स्वभाव वैशिष्ट्ये व अंधश्रद्धाळू जीवन लक्षात येते. लेखकांनी प्रदेशानुसार आपली भाषा बदलली आहे. परंतु त्या भाषेवरही माणदेशाचा आणि लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वाचा प्रभाव पडल्याचे जाणवते. भाषा आणि भाषेतील विविधतेविषयी वासुदेव मुलाटे म्हणतात, “भाषा हा सामुहिक आविष्कार असल्यामुळे तिथला परिसर

त्या परिसरातील देव देवता, संस्कृती आणि माणसाची ठेवण त्यामधून प्रकट होते. त्या त्या प्रदेशातील भाषेमधून वेगवेगळे वाक्प्रचार, म्हणी तर येतातच.”^५ याशिवाय सावंत यांच्या भाषेतून जाती जमाती, शिव्या, उपमा, सुभाषिते हे पुरेपूर ओथंबून भरलेले आहेत असे लक्षात येते. भाषा ही मानवी संवेदनांची संस्था आहे. भाषेला एक पायाभूत सामाजिक संस्था म्हणतात. भाषेतून मानवाच्या विविध भावनांचा परिपोष केला जातो. या भावना प्रत्येक घटना वेगळी असल्याचा पाठपुरावा देताना दिसतात. सावंत यांनी या कादंबऱ्यामधून वेगवेगळ्या मानवी भावनांचा परिपोष केला आहे. त्यातून त्यांच्या लेखनाचे वेगळेपण लक्षात येते.

५.३ प्रदेशनिष्ठ भाषेचे वेगळेपण :-

साहित्याची निर्मिती, आकलन, आस्वाद व समीक्षा हे भाषेवरच अवलंबून असते. सावंत यांची भाषा ही माणदेशी बोली आहे. ती सहज व ओघवती आहे. सहजतेच वैचारिकता आलेली आहे. तर तिलाच परिणामकारकतेची झालर आहे. सावंत यांच्या भाषेत ठिकठिकाणी चित्रमयता आढळते. आपल्या कादंबऱ्यासाठी सावंत यांनी माणदेशातील बोलीभाषेचा वापर केलेला आहे. बोलीभाषेविषयी अरविंद कुलकर्णी म्हणतात, “बोली भाषेतसुद्धा एकच पथ्य सांगता येईल ते म्हणजे ती त्या त्या साहित्यकृतींचा एक अविभाज्य भाग म्हणून आली पाहिजे. केवळ बोलीसाठी बोली अशी भूमिका योग्य नाही. त्यामुळे साहित्यकृतीची कलात्मकता धोक्यात येईल.”^६ प्रमाण भाषेपेक्षा बोली भाषेतून लिहिले गेलेले साहित्य हे अधिक प्रभावी ठरते. ग्रामीण साहित्यात तर त्या प्रदेशाची बोलीचा समावेश नसेल तर ते साहित्य बोजड व परिणामकारक ठरते.

सीताराम सावंत यांनी लिहिलेल्या ‘नामदार’ व ‘लगीन’ दोन्ही कादंबऱ्यांमध्ये माणदेशी प्रदेशामध्ये बोलल्या जाणाऱ्या बोलीभाषेचा प्रभाव आढळतो. बोलीभाषेनुसार व प्रदेशानुसार येथील समाजजीवन रेखाटलेले आहे. त्यांच्या प्रदेशनिष्ठ भाषेचे वेगळेपण पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

५.३.१ सहजता :-

सहजता हे सावंत यांच्या भाषेचे प्रधान वैशिष्ट्य आहे. त्यांची भाषा ही सहज, सोपी, साधी व सरळ आहे. त्यांच्या साध्या भाषेतून अनेक प्रभावी ज्ञान दिलेले आहे. माणदेशी व्यक्तीला सहज समजेल अशी त्यांची भाषा आहे. त्यांच्या दोन्ही कादंबऱ्यांमध्ये सहजता परिपूर्ण भरलेली आहे.

‘नामदार’ कादंबरीतील सहजता :- छगनमुळे आबांच्या घरात सदैव भांडण होत असे. त्या भांडणात आबा छायपुढे काहीच बोलत नसत. त्यासाठी छगन म्हणतो, “आबा माझ्या आईपुढं वाघासारख्या डरकाळ्या फोडत होते. या आईपुढं त्यांची शेळी कशी झाली कोणास ठाऊक ? विस्तवात जोपर्यंत

अंगारे फुललेले आहेत, तोपर्यंतच तो भडका घेऊ शकतो. एकदा का त्याची राख झाली म्हणजे त्यावर फुंकर मारण्यात काही अर्थ नाही. फुंकर मारणाऱ्याच्या डोळ्यात राख उडते.” (पृ.२२) भांडणाच्या साध्या घटनेत आबांना वाघाची उपमा देऊन विस्तवाचे व राखेचे छानशे उदाहरणातून सहजता साधलेली आहे.

‘लगीन कादंबरीमधील सहजता :- मीनाचे लग्न मोडल्यानंतर बैठकीतून सर्व नवरीकडील मंडळी उठून जातात. त्यावेळचा प्रसंग अत्यंत सहजतेने टिपलेला आहे. “नवरीकडील मंडळी काहीही न बोलता सरळ बाहेर गेली. नवरदेवाकडील मंडळी त्यांना ‘थांबा’ म्हणाली नाही. तरुण पोरांनी लगेच गाड्याला किका मारल्या व गाड्या फुरफुरू लागल्या. शंकरबापू त्यांच्या साडूंनाही जातो-येतो काही म्हणाले नाहीत. सरळ येऊन गाडीवर बसले. पाठीमागे वळून न पाहता मंडळी सरळ निघून गेली.” (पृ.९५) अशा घटना लग्न मोडल्यानंतर घडतात. पण त्याचे इतंभूत वर्णन सावंतांनी सहजतेने रेखाटलेले आहे.

५.३.२ वैचारिकता :-

एखादी घटना सहजतेने सांगत सांगत सावंत त्या घटनेबद्दल आपली वैचारिकता एखादे नवीन शिक्षित पात्र योजून सांगतात किंवा निवेदनातून त्यांचे वैचारिकतेच्या दृष्टीने उकल करतात. ‘लगीन’ कादंबरीमध्ये वैचारिकता अधिक प्रमाणात भरलेली आहे. सतिश, विशाल व सुधीर या शिक्षित तरुणांचा वापर केला आहे.

‘नामदार’ मधील वैचारिकता :- “माझी ही इच्छा सत्यात येऊ शकते का ? हे दिवास्वप्न तर होणार नाही ? मला जमेल का ते. मैत्रीचं धुवीकरण साधणं, लोकांच्याभोवती आपलं वलय पसरवणं कोणाच्या ओळखीचं व्यावसायिक स्वरूप ठेवायचं, कोणाला रामराम ठोक्याचा, कोणाला नमस्कार करायचा, कोणास शुभेच्छा द्यायच्या, कोणास हॅलो म्हणायचं, कोणाला चेंगरायच तर कोणाला गोंजरायच. मला जमेल का सगळं ? जमवायला हवं ?” (पृ.५३ - ५५) आपल्या मनातील सुप्त इच्छेविषयी छान स्वतःशी बोलताना वरील विधान बोलतो. यातून वैचारिकता लक्षात येते.

‘लगीन’ मधील वैचारिकता :- ‘खेड्यातील तरुण श्रमशक्ती खेड्यातच थोपून रहावी अशा आकर्षक पगाराच्या किंवा उत्पन्नाच्या योजना खेड्यात आहेत का ? कापूस खेड्यात पिकतो, पण हातमाग व कापड गिरण्या खेड्यात नाहीत. शेतमाल खेड्यात पिकतो, पण शेतमाल प्रक्रिया उद्योग शहरात. ऊस वाहण्यास हलका असला तर साखर कारखानदारी शहरातच काढले असते. पण ऊस असतो डोंगा बोजड, उद्योगधंदे खेड्यात काढावयाचे अतर पायाभूत सुविधा खेड्यात द्याव्या लागतील. त्या सुविधा खेड्यास पुरविण्याची निकड ना पुढाऱ्यांना, ना योजना राबविणाऱ्या अधिकाऱ्यांना.” (पृ.१९)

खेड्यातील लोक स्थलांतर करतात आणि अधिकारी व शासन हे खेड्यातील लोकांची कशी पिळवणूक करते याविषयी सदा आपले मत मांडतो.

५.३.३ परिणामकारकता :-

सावंत यांच्या भाषेमध्ये परिणामकारकता आढळून येते. कादंबरीतील वाचकांच्या मनावर खोल सामाजिक परिणाम होताना दिसतात. वाचकांचे मनोरंजन व्हावे व त्यांना प्रबोधन करावे या उद्देशाने कादंबरीचे लेखन झालेले आढळते. आपल्या वैचारिकतेतून वेगवेगळे सल्ले दिलेले दिसून येतात. हे सल्ले वचकांना जीवनभर उपयोगी पडण्यासारखे आहेत. अशी परिणामकारकता हे सीताराम सावंत यांच्या भाषेचे वेगळेपण म्हणून सांगता येईल.

‘नामदार’ कादंबरीतील परिणामकारकता :- “परंतु नियतीला मला छगूसारखं ठेवायच नव्हतं. स्त्री म्हणजे उपभोगाची वस्तू आहे, असा माझा समाज करून द्यावयाचा होता. सत्ता-संपत्तीपुढं सर्वजण हुजरे तिथे अंगावरचे कपडे उतरावयास सांगितले तरी तेथे कोणी नकार देत नसतो हे मला कस समजणार होतं ? धनशक्तीच्या जोरावर राजसत्ता मिळते व राजसत्तेच्या सहाय्याने श्रमशक्ती मिळते. हे त्या छगूला कस कळलं असतं.” (पृ. १६) सत्ता आणि संपत्ती समोर माणसाला कशाचीच शुद्ध राहत नाही. तर स्त्रीला उपभोगाची वस्तू समजू नये अशी परिणामकारकता त्यांच्या भाषेतून दिसून येते.

‘लगीन’ मधील परिणामकारकता :- “पोरगी मस्त चांगली हाय पन सोन्याची सुरी असली म्हणून उरात मारून घ्यायची का ? अन त्यांच्याकडनं हुंडागोंडा न घेता आपन लग्न करायच रीतभात आपनच करून त्यांचं नाव करायचं. एवढं करून वरून खर्चायला पैसा द्यायचा मंजी आमचा नवरदेव काय कमीबिमीतला हाय का ? का आपल्या घरात पैशाच झाडं -बीड हाय, आँ ? हाय नड तर खाली पड म्हणत्याती, तशी आपनस किती पड घ्यायची ?” (पृ. २९) एखाद्या कुटुंबास एखादी नवरी पसंत पडल्यास ते तिला कशाही प्रकारे आपलसं करण्यासाठी अनाठायी खर्च करताना दिसतात.

५.३.४ चित्रमयता :-

सावंत यांच्या भाषाशैलीमध्ये चित्रमयता हे लक्षण आढळते. एखाद्या घटनेचे किंवा प्रसंगाचे कादंबरीमध्ये वर्णन होत असताना त्या प्रसंगाचे पुसटसे चित्र वाचकासमोर तरळून जाते. एखादा प्रसंग कसा घडला त्याचे हुबेहूब सुरुवातीपासून शेवटपर्यंत चित्र दिसते. अशी चित्रमय भाषा सावंत यांची आहे. ‘नामदार’ कादंबरीमध्ये चित्रमयता अधिक प्रमाणात दिसते. तर ‘लगीन’ मधील दुष्काळी वातावरणाच्या वर्णनाने माणदेशाची दाहकता वाचकांना दिसते.

‘नामदार’ कादंबरीतील चित्रमयता :- “अचानक कडप उचलता उचलता आईनं बोंब ठोकली. आईच्या मनगटाला वावभर साप लोंबकळत होता. तिने जोरजोराने हिसडे देऊन साप खाली पाडला, परंतु त्याने सहजासहजी आईचे मनगट सोडले नाही. उलटा-तिलटा होत होता. आळोखे पिळोखे देत होता. आबांनी पळत जाऊन सापाला दगड घातले. साप वळवळ करीत बाजूला पडला होता. आई आक्रोश करीत होती.” (पृ.१२) हा छानने सांगितलेला प्रसंग वाचकांसमोर जसाच्या तसा तरळून जातो. सापाच्या झोंबाझोंबीच्या वेळी अंगावर शहारे उभा राहतात.

‘लगीन’ कादंबरीतील चित्रमयता :- “घराच्या शेंड्याला उसाच्या पाचोट्याचे छप्पर उतरले होते. त्याचा ते गोठा म्हणून वापर करीत होते. हातानं त्या गोठ्यातील बैलाला गोंजारत होते. हाताला एखादी गोचीड लागलीच तर ती जमिनीवर पडून पायतल्या चपलाने चिरडत होते. बैलाच्या अंगावर त्यांनी एक जोरात थाप मारली. बैल शहारला. पाण्यावरच्या लाटे सारखी बैलाच्या अंगावरची कातन थरारली, बैलाचे वशिंड लपापले.” (पृ.१२) माणदेशातील शेतकऱ्यांचे दैवत असलेले खिलार जनावरे व त्यांच्यासाठी तयार केलेला गोठा, शेतकऱ्याचे त्याच्याशी असणारे वर्तन आणि बैलाच्या विविध लकबी सावंत यांनी शंकरबापूच्या माध्यमातून टिपलेल्या आहेत.

५.३.५ भावोत्कटता :-

सावंत यांचे लेखन भावनेने पूर्णपणे भरलेले आहे. मानवाच्या मनातील विविध भावतरंग त्यांनी वाचकांना उलघडून दाखविलेले आहेत. मानवी मनातील विविध भावभावना यातून त्या व्यक्तीचा स्वभाव लक्षात येतो. आणि काहीजण स्वतःशीच कबुली जबाब देताना दिसतात.

‘नामदार’ कादंबरीतील भावोत्कटता :- “नाही गं आई, मी काही चूक केली नाही. तुझ्या शपथ. आईची इज्जत लुटायला मला येड लागलयं का ? खर सांगतो, आई ही श्रीकांत्याची व आईची शाळा आहे. त्यांनीच लोकांना भडकावलय हे त्यांचेच कारस्थान आहे.” (पृ.४३) अशा प्रकारे छान आपल्या मनातील विविध विचार स्वप्नामध्ये सांगताना दिसतो. आपण न केलेल्या चूकीबद्दल कबुली जबाब देताना दिसतो. छानच्या माध्यमातून सावंत यांनी ही भावोत्कटता टिपलेली आहे.

‘लगीन’ मधील भावोत्कटता :- “मुलंबाळं, गुरंढोरं, पिकपाणी कशी काय आहेत यावरून चर्चा गावाकडे कधी येणार, या प्रश्नावर घसरायची. ‘दुसऱ्याला रजा मिळते, मग तुम्हालाच का मिळत नाही?’ असे शब्द आशाच्या कानावर त्या चर्चेदरम्यान पडायचे. ‘तुम्हाला रजा मिळण्यासाठी मी आजारी असल्याची तार पाठवू का?’ लटके रागे भरणे, खोटे खोटे भांडणे, मनातून फोनवरील बोलणे संपूच नये असे वाटते.” (पृ.१२६) अशा सैनिकाच्या पत्नीचे फोनवरील बोलणे ऐकते. यावरून सैनिक पत्नीच्या

मनामध्ये होत असलेली तगमग सावंत यांनी टिपली आहे. सैनिक पत्नीच्या मनातील विविध भाव लक्षात येतात.

५.३.६ अश्लीलता :-

अलीकडे मनोरंजनाच्या नावाखाली अश्लीलतेचे वर्णन मोठ्या प्रमाणात होऊ लागले आहे. सावंत यांच्या लेखनामध्ये काही ठिकाणी अश्लीलता आल्याचे जाणवते. पण तिची दाहकता कथानकाच्या ओघात लक्षात येत नाही.

‘नामदार’ कादंबरीतील अश्लीलता :- “दरवाजा बंद करून त्याने सरळ मला उचलून खाटेवर नेलं. भुकेजलेल्या पशुप्रमाणे त्याने माझ्याशी झोंबाझोंबी केली. त्याला मी विरोध करित होते; परंतु त्या विरोधात जोम नव्हता. अवसान गळाल्यासारखी माझी अवस्था झाली होती. माझ्या तोंडाने केवळ ‘नको-नको’ म्हणण्याचा विरोध त्याला कुठं पुरणार ? त्या विरोधात कडवेपणा नव्हता. अगतिकता होती. त्याचा मला राग आला नव्हता. त्याने मूकपणे सगळं उरकून टाकलं.” (पृ. ३४) श्रीकांत व छाया यांच्या पहिल्या प्रणयाचे वर्णन सावंत यांनी वरील पद्धतीने केले आहे.

‘लगीन’ कादंबरीतील अश्लीलता :- “मीना घमेले भरून शंकरबापूकडे देताना त्यांची नजर मीनाच्या भरलेल्या शरीराकडे गेली. लाकडाच्या साहाय्याने मशीनमध्ये कणसे ढोसणाऱ्या दिनाची नजर तिकडे जात नाही ना हे पाहाण्यासाठी त्यांनी दिनाकडे पाहिले. दिना मान खाली घालून कणसे ढोसत होता. बापूंचे विचारचक्र सुरू होते. पोरगी उजवाय पाहिले. छाती भरून आलीय तिची. चार वर्ष झाली न्हाती-धुती होऊन. सगळा अंगात मिरुग म्हवरलाय.” (पृ. १०६) मीनाचे यौवनातील शरीराचे वर्णन सावंत करतात व आपल्या बापाला त्याची काळजी फारच असते याचे वर्णन येते.

५.३.७ पौराणिकता :-

सावंत यांनी काही ठिकाणी आपल्या विचाराला विचारांना पौराणिकतेचा आधार दिलेला दिसून येतो. रामायण-महाभारतातील विविध दाखले देऊन आपली पात्रांची तुलना केली आहे. अशी पौराणिकता विविध ठिकाणी येते. ‘नामदार’ कादंबरीमध्ये बऱ्याच ठिकाणी पौराणिकता येते. पण ‘लगीन’ कादंबरीमध्ये पौराणिकता अधिक प्रमाणात आढळत नाही.

‘नामदार’ कादंबरीतील पौराणिकता :- “माझ्यातील कैदाशीन मला दिसत होती. कुंतीने कर्णास त्यागल्याचे दुःख कसे असते, हे माझ्याएवढं दुसऱ्या कुणास कळणार नाही. कुंतीने कर्णाचा त्याग केला यामध्ये तिला त्या कृत्यासमर्थनार्थ काहीतरी बोलण्यासारखं होतं. मी काय स्पष्टीकरण देणार ? प्रेम आणि वासना यातला फरक ज्याला कळत नाही, त्याच्या आयुष्याची सर्व गणितं चुकतात.” (पृ. ५२)

अशाप्रकारे छाया आपल्या मनातून आपल्या व्यभिचाराबद्दल दुःखी होते. आपल्या नवऱ्याला डावलून तिने व्यभिचार केल्याने तिच्या मनाची फारच बिकट अवस्था होते.

सीताराम सावंत यांची भाषा ही माणदेशी वळणाची भाषा आहे. माणदेशी बोली भाषेमध्ये आढळणारी सर्व वैशिष्ट्ये त्यांच्या भाषेत आढळतात. त्याची भाषा साधी होती व सरळ आहे. त्यांची भाषाशैली ओघवती आहे. त्यांच्या भाषेमध्ये वैचारिकता आढळून येते. त्यांची भाषा वाचकांवर परिणाम करणारी आहे. त्यांच्या चित्रमय भाषेला भावोत्कटतेची जोड आहे. तर पौराणिकताही परिपूर्णपणे भरलेली आहे. हे सावंत यांच्या भाषाशैलीचे वेगळेपण म्हणून सांगता येते.

५.४ वाङ्मयीन वैशिष्ट्ये :-

प्रादेशिक कादंबऱ्यांचा विचार करता माणदेशी कादंबऱ्यांचा विचार करणे अधिक मोलाचे ठरते. कारण माणदेशी कादंबऱ्या या मराठी ग्रामीण कादंबरीच्या क्षेत्रात उल्लेखनीय ठरल्या आहेत. या कादंबऱ्यांचे लेखक पश्चिम महाराष्ट्रात राहणारे असल्याचे माणदेशी जीवनानुभव त्यांनी रेखाटला आहे. माणदेशातील परिसराशी निगडित घटना घडताना दिवसात तसा तो प्रदेश आपल्या रंगढंगासह कादंबऱ्यामध्ये उतरतो. स्वातंत्र्योत्तर काळातील जीवनसंघर्ष, निसर्गाची अवकृपा आणि शेतकऱ्यांची दयनीय अवस्था या कादंबऱ्यामधून प्रकट होताना दिसते. अशा या माणदेशी कादंबऱ्या वाचकांच्या मनाचा ठाव घेतात.

आधुनिक काळामध्ये कादंबरी बरीच बदललेली आहे. तिचा बदलाविषयी कुसुमाती देशपांडे म्हणतात, “कादंबरीच्या क्षेत्रात आज इतके जोम व नाविन्य आढळत नाही. तरीही कालच्या परवाच्या कादंबरीपेक्षा काही बाबतीत आजची कादंबरी पुढे गेलेली आहे. तिच्यातील प्रादेशिकतेला वस्तूनिष्ठतेची धार येत आहे. गुळगुळीत भावनाप्रधानता कमी होत आहे. तिची मुळे लोकजीवनात पसरू लागली आहेत. लोकभाषेचा अधिक जाणता वावर होऊ लागला आहे.”^७ देशपांडे यांच्या मतानुसार कादंबरी ही पूर्वीसारखी नाविन्यपूर्ण आढळत नाही. पण प्रादेशिकतेच्या बाबतीत ती पुढे गेलेली आहे. भावनाप्रधानता कमी होऊन लोकजीवन अतवरू लागले आहे व बोलीभाषेचा वापर मोठ्या प्रमाणात होऊ लागला आहे. याच पद्धतीची सावंत यांची कादंबरी लोकजीवनाकडे वळालेली आहे. भाषाशैली, संवाद, निवेदन या वैशिष्ट्यांचा उल्लेख पाठीमागे आलेला आहे. याशिवाय बोलीभाषेचाही वापर तिच्यामध्ये आढळतो. तिच्यामध्ये पुढील वैशिष्ट्ये आढळतात.

५.४.१ विषय :- कादंबरी कोणत्यातरी विषयावर आधारलेली असते. विषय म्हणजे कादंबरीचे बीज होय. यावरच कादंबरीचा वृक्ष आकार घेत असतो. म्हणून यास कादंबरीचे वैशिष्ट्य मानले आहे.

विषय याचा अर्थ Subject नसून Theme असा आहे. एखाद्या घटनेच्या आधारावर मनातील मध्यवर्ती कल्पना ठरवितो. बीज व मध्यवर्ती कल्पना यांच्यामध्ये सामान्यतः साम्य असते. विषयाचा विकास केल्यास, त्यात एकसुत्रता व सुसंघटीतपणा आणल्यास कादंबरी आकारास येते. 'नामदार' कादंबरीचा विषय हा राजकारण मनोरंजन प्रबोधन या त्रिसुत्रीवर आधारलेला आहे. या कादंबरीमध्ये स्वप्नरंजनातून या त्रिसुत्रीच्या विकासातून कादंबरी अवतरते.

'लगीन' कादंबरीचा विषय शेतकऱ्यांची दयनीय अवस्था का आहे. शेतकऱ्यांच्या विविध प्रश्नांचा ऊहापोह केला आहे. काही ठिकाणी शेतकऱ्यांना मार्गदर्शन केले आहे. तर सरकारची शेतकऱ्यांविषयी असणारी अनास्था प्रकट होते. ती सदा व मीना यांच्या प्रेमाच्या कथानकात ओघाने आली आहे.

५.२.२ कथानक :- कथानक हा कादंबरीचा प्रमुख घटक आहे. कथानक हा कादंबरीचा एक प्रकारचा गाभाच आहे. प्रत्येक कादंबरीत एक दीर्घ कथा असतेच. कथानक हा शब्द कथा या शब्दापासून बनला आहे. साहित्यात कथानक म्हणजे ते तत्त्व जे कालक्रमानुसार शृंखलाबद्ध केलेल्या घटनांना दृढता देऊन गती प्रधान करते व त्यांच्या सभोवताली घटनांची वेलीप्रमाणे चढते व आपला पसारा वाढवते.

कथा व कथानकातील भेद 'एडमंड कॅस्टर' स्पष्ट केला आहे. ते उदाहरण देतात. कथेत घटनांची कालक्रमानुसार नोंद असते. 'राजा मेला व नंतर राणी मेली.' ही कथा झाली. राजा व राणी यांच्या मरणाची कालक्रमानुसार नोंद केली आहे. 'राजा मेला आणि विरहाने राणी मेली' हे कथानक आहे. पहिल्या उदाहरणात एकानंतर दुसरी घटना जशी घडली तशी सांगितली आहे. तर दुसऱ्या उदाहरणात दोन घटनामधील कारण स्पष्ट केले आहे. असे कथानक होते.

'नामदार' स्वप्न व सत्य यातील विसंगती यांच्या माध्यमातून छानचा राजकीय प्रवास रेखाटलेला आहे. सावत्र आईच्या व्यभिचाराने होणाऱ्या त्रासाला कंटाळून घर सोडतो. घरगड्यापासून सरपंच, सरपंचापासून आमदार, नामदार व सी.एम. ची खुर्ची खुणावत असताना असाध्य रोगाने होणारा अंत हे कथानक रेखाटले आहे.

'लगीन' कादंबरीमध्ये गांजलेल्या शेतकऱ्यांच्या समस्या, विजेच्या भारनियमनामुळे अधिकच कासावीस होणारा शेतकरी, दुष्काळामुळे अनेक अडी-अडचणी, करपलेलं निकृष्ट झालेलं त्याचं जीवन, दुःख आणि आर्त वेदनांनी भरलेलं अंतःकरण, भ्रष्टाचारामुळे ससेहोलपट झालेलं, त्यात नेहमीच नागवला जाणारा शेतकरी, कर्जबाजारीपण, अज्ञान, उधळपट्टी, अनिष्ट प्रथा, आत्महत्या, यातून कासावीस झालेल्या शेतकऱ्यांच्या या समस्या बरोबरच सदा व मीना या दोघांची प्रेम कहाणी केवळ कहाणी न

राहता त्यांच्यातील वास्तववादी जिव्हाळ्याचे ताण तणाव कसे कमी जास्त होतात, मने दोलायमान होतात हे चांगल्या पद्धतीने कथानकात आले आहे. अशी दोन्ही कादंबऱ्यांची कथानके आहेत.

५.४.३ पात्रचित्रण (व्यक्तिरेखाटन) :- पात्र चित्रणाशिवाय कथानकास अर्थ प्राप्त होत नाही. कथानक पात्रांच्या माध्यमातून पुढे पुढे जात असते. कथानकाची जुळणी करताना लेखकास पात्रांची जुळणी अगोदर करावी लागते. कथानकातील व्यक्ती जितक्या जास्त जिवंत वाटतील तितके ते कथानक लोकस्तुतीस पात्र व वास्तवदर्शी ठरते. म्हणून कादंबरीमध्ये पात्रचित्रणाला अधिक महत्त्व आहे. पात्रचित्रणाविषयी श्री. मा. कुलकर्णी 'कादंबरीची रचना' या ग्रंथामध्ये म्हणतात, "कादंबरीतील पात्रे वास्तव व जिवंत असावीत. त्यांचे वर्तन व स्वभाव सुसंगत असावे. कादंबरीकाराने आपली पात्रे वाचकांच्या समोर मूर्तीमंत उभी केली पाहिजे."^८ कादंबरीतील वास्तव व सभोवतालच्या जीवनातील असावीत. त्यांचे वर्तन हे कथानकाला साजेसे असावे. 'नामदार' व 'लगीन' दोन्ही कादंबऱ्यांमध्ये विविध प्रकारची पात्रे सावंत यांनी रेखाटलेली आहेत. ती पात्रे वास्तवदर्शी असून कथानकाला समरस होणारी आहेत. तर काही पात्रे वाचकांच्या मनाला चटका लावून जातात. उदा. बुकाबाई, आशा इ.

५.४.४ वातावरण :- वातावरण हा कादंबरीचा प्रमुख घटक आहे. कथानक व पात्रचित्रण यांच्या तुलनेत वातावरण गौण असते. कादंबरीमध्ये स्थल व काल वैशिष्ट्यांचे पडलेले प्रतिबिंब म्हणजे वातावरण होय. कादंबरीत पडणाऱ्या घटना कोणत्या ना कोणत्या स्थळी आणि काळी घडलेल्या असतात. हे स्थल कालाचे वर्णन म्हणजे रहस्य उलघडत जाते. स्थल व काल हे कादंबरीचे भौगोलिक वातावरण होय. तर समाज व लोकांच्या चालीरीतीमधील वर्तन यास सामाजिक वातावरण म्हणतात. "कथानकात वास्तवता येण्यासाठी वातावरण निर्मितीची आवश्यकता असते. व्यक्ती व घटना यांच्या चित्रणाला उठाव मिळेल इतपतच त्यास महत्त्व द्यावे."^९ असे जान्हवी संत म्हणतात. कथानकाच्या सत्यतेसाठी वातावरण कादंबरीत यावे पण त्याचा अतिरेक होऊ नये.

समाजाचे जीवन आणि काळ या दोन्ही गोष्टी गतिमान असतात. दर काळात समाजजीवनात छोट्या-छोट्या गोष्टी घडतात. संवेदनशील कलावंत या गोष्टीची दखल घेऊन त्याला हाताळतो व कादंबरीत त्याचे प्रतिबिंब पडत असते. ते प्रतिबिंब म्हणजे वातावरण होय. वातावरण समजण्यासाठी कादंबरीतील एक परिच्छेद उदाहरणादाखल पाहू.

“बापूंच नाव ऐकताच नानांचा विळा कचकन थांबला. कपाळावरील शिरेची उभी रेष फुरफुरली व हळूहळू ओसरली. थोडा वेळ त्याच अवस्थेत थांबले. सूर्य माथ्यावर आला होता. रखरखीत उन्हाचा भडका उसळत होता. त्यांचं शरीर घामानं डबडबलं होतं. त्यांनी बसल्या बसल्याच आभाळाकडे पाहिल.

कापसा एवढा ढगसुद्धा कुठे दिसत नव्हता. धोतराच्या सोगतून त्यांन कपाळावरचा घाम पुसला. छाटणीच्या खिशातून तंबाखुची चंची बाहेर काढली.” (लगीन पृ.७५) या परिच्छेदावरून व्यक्तिचित्रणाला वातावरण असे आवश्यक असते याचा अंदाज बांधता येतो. अशा वातावरणाशिवाय कथानक पूर्ण होत नाही.

५.४.५ संघर्ष :- कादंबरीत संघर्ष येतोच. मग तो मनुष्य व बाह्य विरोधी शक्ती यांच्यातला असेल, मनुष्या-मनुष्यातील असेल, मनुष्य व सामाजिक परिस्थितीतील असेल. मनुष्य नियती यांच्यातील असेल. एकाच माणसाच्या अंतस्थ विचार-विकारामधील असू शकतो. काहीही झाले तरी मनुष्य हा अंतस्थ अगर बाह्य संघर्षाला सामोरे जात असतो. म्हणून स्वभावाची सूक्ष्म ओळख झाल्याशिवाय पराकोटीचा झगडा कादंबरकाराला रंगविता येत नाही. मानवी मनाची जडणघडण ठाऊक असणे हे तितकेच आवश्यक आहे. बोलणे, चालणे, हावभाव, पोशाख, चालीरीती, अंधश्रद्धा यामध्ये ही संघर्ष चालू असतो.

‘नामदार’ कादंबरीमध्ये संघर्ष दिसून येतो तो सावत्र मुलगा म्हणून छायाने छानचा केलेला द्वेष. एक राजकारणी नेता दुसऱ्या नेत्याबरोबर राजकारणी डावपेचातून होत असलेला संघर्ष पहावयास मिळतो. लग्नाची कोरी पत्नी व विधवा उष्टी पत्नी म्हणून छान व अवडाचा संघर्ष दिसतो.

‘लगीन’ कादंबरीमध्ये शेतकऱ्यांच्या विविध समस्यांवरील संघर्ष सावंत यांनी रेखाटला आहे. त्यांनी शेतकऱ्यांची प्रत्येक समस्या संघर्ष रूपाने रेखाटली आहे. व्यंग असलेला, एका डोळ्याने आंधळा असणारा सदा याचा संघर्ष रेखाटला आहे. शेतकरी व सरकार, श्रीमंत व गरीब, सुंदर व कुरूप, शिक्षित व अडाणी असे संघर्ष येतात. उदाहरणासाठी ‘लगीन’ मधील संघर्ष पाहू. दुपारी आपली मुलगी मरते. व तिच्यासाठी तीन चार दिवस शोक करत बसण्यासाठी शेतकऱ्याकडे वेळ नसतो. “दुपार टळत आली होती. तुझा आजोबा आजीला म्हणाला, “चल आता दारं धरायला. प्रपंचाचा गाडा वडायचा हुता दार मोडतान तुझ्या आज्जीचं दुध पाण्यात गळायचं.... आसवं पाण्यात मिसळायची, प्रपंच वडला जात होता. पिक चांगली वाढत होती.” (लगीन १३७, १३८) पिकांना दूध, आसवं, पाणी पाजून अजूनही हा शेतकरी कंगाल आहे. गरीब आहे.

अशाप्रकारे या कादंबऱ्यामध्ये विविध वाङ्मयीन वैशिष्ट्यांची प्रचिती येते. वरील वाङ्मयीन वैशिष्ट्यांशिवाय निवेदन, संवाद आणि भाषाशैली या वैशिष्ट्यांचा ऊहापोह याच प्रकरणात कथानक सूत्रबद्ध पद्धतीने रेखाटलेले आहे. शिवाय सलगता आढळते. माणदेशी पात्रांचा वापर मोठ्या खुबीने केला आहे. प्रसंगानुरूप वातावरण निर्मिती केलेली आहे. अशी विविध वैशिष्ट्ये सांगता येतील.

समारोप :-

‘लगीन’ या कादंबरीमध्ये माणदेशाची सर्व वैशिष्ट्ये शब्दरूप धारण करतात. तर ‘नामदार’ कादंबरीमध्ये काही वैशिष्ट्यांची वानवा आढळते. या कादंबऱ्या माणदेश परिसराशी निगडित आहेत. या कादंबऱ्यांच्या वाचकांना माणदेशाची उत्तम प्रचिती येते. माणदेशाच्या बोलीभाषेचा वापर त्यांनी आपल्या लेखनात केला आहे. बोलीभाषेमुळे या कादंबऱ्या उठावदार अस्सल ग्रामीण झालेल्या आहेत.

‘नामदार’ कादंबरीमध्ये सावंत यांनी पात्रमुखी निवेदनाचा वापर केला आहे तर ‘लगीन’ कादंबरीमध्ये प्रथम व तृतीय पुरुषी विदनाचा वापर केला आहे. विविध माणदेशी शब्दांचा वापर मोठ्या प्रमाणावर केला आहे. माणदेशी वाक्प्रचार, म्हणी, सुभाषित, घोषणा व शिव्यायांचा वापर फारच परिणामकारकपणे केला आहे. याशिवाय उपमा आणि श्लेष यांची उदाहरणेही आपल्यासमोर येतात. यासाठी सावंतांनी बोलीभाषेचा वापर केला. त्या भाषेमध्ये सहजता आहे. वैचारिकता आहे. परिणामकारकता आहे. चित्रमयता आहे. भावोत्कटता आहे. याशिवाय अश्लिलतेचीही झालर असलेली पहावसाय मिळते.

‘नामदार’ व ‘लगीन’ या कादंबऱ्यांचे विषय शेतकरी जीवनातील प्रगती हेच आहेत. कथानकाची बांधणी सुव्यवस्थित केलेली आहे. या कादंबऱ्यातील पात्रे वाचकांच्या मनाचा ठाव घेताना दिसतात. प्रसंगानुरूप वातावरण निर्मिती ही त्यांच्या लेखनाची शैली म्हणून सांगता येईल. संघर्ष हा या कादंबऱ्यांमध्ये ओतपोत भरलेला आहे.

दोष

अ) नामदार कादंबरीतील दोष :-

१. समाजामध्ये कोणताही माणूस घरगड्यापासून मंत्रीपदापर्यंत पोहचू शकत नाही हे वर्णन अतिशयोक्तीपूर्ण वाटते.
२. केवळ वाचकांची करमणूक व्हावी याउद्देशाने ही कादंबरी लिहिली असल्याचे जाणवते.
३. प्रथम छाया आणि श्रीकांत व नंतर छगन आणि आवडा या अनैतिक संबंधाच्या वर्णनामुळे कादंबरीत अश्लीलतेला अधिक महत्त्व दिल्याचे जाणवते.
४. राजकारणातील नवख्या व्यक्तीची पाटी कोरी असते तर छगन नवीन असताना तो मंत्रीपदापर्यंत कसा पोहचतो ?
५. काही ठिकाणी एखाद्या घटनेच्या अत्यंत वर्णनाने या कादंबरीत पाल्हाळिकपणा आलेला आहे.

ब) लगीन कादंबरीतील दोष :-

१. या कादंबरीमध्ये वैचारिकतेला अधिक महत्त्व देण्यात आलेले आहे. शिक्षित पात्रांची योजना करून वैचारिकता प्रकट केली आहे.
२. काही ठिकाणी लेखक कथानकापासून दूर गेलेला दिसतो व तेथे वैचारिकता येते.
३. या कादंबऱ्यांमध्ये प्रश्नार्थक वाक्यांची रेलचेल मोठ्या प्रमाणात केलेली आहे. याशिवाय काही संवादांमध्येही प्रश्नांचाच वापर केला आहे. उदा. 'काय होतय एक डोळा नसल्यान ? सदा तर पहिलाच हाय नव्हं ?' त्यावर गोदाबाई म्हणत होत्या, 'कमी खर्चात होतय म्हणून काय झाल ? जोडा तरी शोभून दिसायला नको का ? अन् पैशाची काळजी तुला कशाला पाहिजे ? आगं आपल्याला काय भीक लागलीय व्हय ?'
४. ही कादंबरी वर्णनात्मक, वैचारिक असून यामध्ये परिणामकारक संवादांची कमतरता आहे.
५. कादंबरीतील महत्त्वाचा प्रसंग 'सदाचा डोळा जाणे' या घटनेमुळे इतर घटनेच्या तुलनेत कमी महत्त्व दिले आहे.
६. वैचारिकतेमुळे या कादंबरीला पाल्हाळिकपणा आल्याचे जाणवते.
७. परंपरांतील घटनांच्या परिणामाने सावंत यांनी म्हादाआण्णासारखा शेतकरी आत्महत्या केल्याचे दाखविले. पण माणदेशातील शेतकरी आत्महत्या करित नाही.

संदर्भ सूची

१. कोतापल्ले नागनाथ : 'गेल्या अर्धशतकातील मराठी कांदबरी' संपा. विलास खोले, लोकवाङ्मयगृह मुंबई, द्वितीयावृत्ती २००७, पृ. क्र. १७६.
२. ठाकूर रवींद्र : 'मराठी कादंबरी समाजशास्त्रीय समीक्षा', दिलीपराज प्रकाशन प्रा. लि., पुणे ३०, प्रथमावृत्ती २००७ पृ. क्र. २५७.
३. संत जान्हवी : 'कादंबरी एक वाङ्मय प्रकार', मोघे प्रकाशन कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती १९७१, पृ. क्र. ९२.
४. पवार, गो. मा. : 'साहित्य मूल्य आणि अभिरुची', साकेत प्रकाशन प्रा. लि. औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती १९९४, पृ. क्र. २०१.
५. मुलाटे, वासुदेव : 'ग्रामीण कथा : स्वरूप व विकास' स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, द्वितीयावृत्ती २००५, पृ. क्र. २८८.
६. कुलकर्णी, अरविंद : 'साहित्य विचार', प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, द्वितीयावृत्ती, १९९७, पृ. क्र. १०३
७. देशपांडे, कुसुमावती : 'पासंग' मौज प्रकाशनगृह, मुंबई, चतुर्थावृत्ती १९८७, पृ. क्र. ११९, १२०.
८. कुलकर्णी, श्री. मा. : 'कादंबरीची रचना', उन्मेष प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती, पृ. क्र. ९३.
९. संत जान्हवी : 'कादंबरी एक वाङ्मय प्रकार', मोघे प्रकाशन कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती १९७१, पृ. क्र. ८९.